

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІЄТАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДЛЯ АНАЛІЗУ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ

Розглянуто основні положення теорії суспільно-політичних розмежувань як одного з детермінантів розвитку партійної системи. Визначено доцільність застосування соціетального підходу для пояснення параметрів розвитку партійних систем посткомуністичних держав і проаналізовано можливість його адаптації під національні особливості партійного будівництва.

Ключові слова: суспільно-політичні поділи, соціетальний підхід, конфлікт, кліваж

Рибачок С.Л.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОЦИЕТАЛЬНОГО ПОДХОДА ДЛЯ АНАЛИЗА ПАРТИЙНЫХ СИСТЕМ ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ ГОСУДАРСТВ

Рассмотрены основные элементы теории социально-политических размежеваний как одного из детерминантов развития партийной системы. Определена целесообразность применения социетального подхода для объяснения параметров развития партийных систем посткоммунистических государств и проанализирована возможность его адаптации к национальным особенностям партийного строительства.

Ключевые слова: социально-политические размежевания, социетальный подход, конфликт, кливаж

Rybachok S.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF APPLYING SOCIETAL APPROACH FOR ANALYZING POLITICAL SYSTEMS OF POST-COMMUNIST COUNTRIES

The basic tenets of the theory of social and political cleavages as one of the determinants of party system have been reviewed in the article. Determined the expediency of applying societal approach to explain the parameters of post-communist party systems and analyzed the possibility of its adaptation by national peculiarities of party building.

Key words: social and political cleavages, societal approach, conflict, cleavage.

Найпоширенішими інструментами дослідження партійних систем у сучасній політичній науці є інституційний і соціетальний підходи, що підтверджується цілою низкою досліджень українських і зарубіжних учених. Інституційний підхід полягає у вивченні взаємовпливів партійної системи та інших інститутів політичної системи суспільства, таких як виборча система чи форма державного правління і в цілому не викликає дискусій щодо доцільності застосування. Що ж стосується соціетального підходу, тут думки дослідників розходяться, оскільки дослідницький інструментарій було

розроблено для вивчення особливостей партогенезу держав із тривалими демократичними традиціями.

Метою статті є аналіз праць українських і зарубіжних науковців на предмет визначення евристичної цінності застосування теорії суспільно-політичних поділів для дослідження процесів формування партійних організацій у нових європейських демократіях та їх впливів на визначення конфігурації партійних систем. Досягнення мети передбачає виконання ряду дослідницьких завдань, а саме:

- проаналізувати наукові дослідження, присвячені теорії та методології суспільно-політичних розмежувань;
- виокремити підходи до застосування теорії суспільно-політичних поділів для

характеристики партійних систем в умовах постіндустріального суспільства;

- визначити доцільність застосування вказаного дослідницького інструментарію.

Переходячи до **аналізу основних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми**, потрібно в першу чергу розглянути основні положення соціетального підходу, який базується на теорії суспільно-політичних поділів (cleavages. – С. Р.), запропонованій Стейном Рокканом і Сеймуром Ліпсетом. Аналізуючи результати виборів, програми політичних партій, історію партійного розвитку в державах із конкурентними партійними системами, автори виокремили чотири лінії суспільно-політичних поділів, які, на їхню думку, значно впливають на формування певного типу партійної системи. Під суспільно-політичними поділами дослідники розуміли тривалі конфлікти, що існують у суспільстві і є підґрунтям для формування ідеологічних доктрин, навколо яких громадяни об’єднуються в політичні партії. Автори зазначають: „У західних демократіях виборців рідко просять висловлюватися з окремих питань. Зазвичай вони змушені вибирати між історично заданими „пакетами” програм, зобов’язань, поглядів і навіть життєвих позицій” [1, с.204-205]. Тому дуже важливо проаналізувати причини виникнення такої ситуації та визначити умови, в яких сформувалися суспільно-політичні поділи, що своєю чергою, дозволить дослідити передумови виникнення партійної системи певного типу.

Ліпсет і Роккан виокремлюють чотири типи дихотомічних суспільних конфліктів, які транслювалися в політичну сферу й утворили лінії суспільно-політичних поділів, які вплинули на формування партійних систем. До першої групи автори зараховують конфлікти, що виникли в результаті національних революцій, це:

- Центр – периферія.

Під цим конфліктом С. Ліпсет і С.Роккан убачали антагонізм між політикою центру, спрямованою на побудову нації-держави, та інтересами периферії, яка має свої етнічні, релігійні чи лінгвістичні особливості.

- Держава – церква.

Антагонізм по цій вісі полягає в конфлікті між намаганням держави контролювати та стандартизувати всі сфери життя та привілеями церкви.

Друга група конфліктів, на думку С. Ліпсета і С. Роксана, була наслідком індустріальної революції, у результаті чого сформувалися розмежування по лініях:

- Місто – село

- Власники – працівники [1, с. 210-216].

На основі вищенаведених осей конфліктів Ліпсет і Роккан спробували пояснити, яким чином проблеми здебільшого соціального, етнічного, культурного характеру транслюються в політичну сферу та визначають конфігурацію партійної системи.

Не заперечуючи евристичного потенціалу, запропонованої Ліпсетом і Рокканом концепції, потрібно зазначити, що вона є класичною для пояснення формату партійних систем західноєвропейських країн середини ХХ століття. Застосування цього підходу до сучасних політичних реалій, а особливо як інструменту аналізу партійних систем посткомуністичних держав Європи, потребує доповнення та модернізації. Політичні реалії країн „нової демократії” суттєво відрізняються від усталених політичних традицій Західної Європи, у світлі чого закономірним стає той факт, що в посттоталітарних суспільствах формуються нові суспільно-політичні поділи та нові формати взаємозв’язків між громадянським суспільством і політичними партіями.

Зокрема російська дослідниця Є. Донова вказує на два найпоширеніші підходи до застосування теорії розмежувань для аналізу партійних систем у державах посткомуністичного простору. Перший із них, так званий підхід „чистої дошки”, звертає увагу на незначний вплив кліважів як факторів формування партійної системи внаслідок хаотичності та безсистемності суспільно-політичних відносин у державах перехідного періоду. Другий підхід, на якому зосереджує увагу зазначений автор, відрізняється адаптацією класичної системи Ліпсета – Роккана до умов демократичного транзиту, виокремленням нових ліній суспільно-політичних розмежувань, урахуванням ціннісних орієнтацій виборців і стратегій поведінки політичних еліт, що дозволяє максимально ефективно застосування цього підходу для аналізу політичних змін у Східно-Центральній Європі [2, с. 104-107].

Водночас потрібно відповісти на досить важливе питання: чи всі суспільні протиріччя є соціально-політичними розмежуваннями? Як відомо, у процесі політичної діяльності партії постійно переносять суспільно важливі питання в політичну сферу та відображають їх у своїх передвиборних програмах, але не всі суспільні суперечності автоматично перетворюються на лінії суспільно-політичних поділів. Саме тому потрібно

чітко визначити, що ми розуміємо під поняттям „кліваж”.

Як зазначали Ліпсет і Роккан, усі чотири розмежування є рухами протесту проти існуючої державної еліти з її культурними стандартами, а також частиною більш широкої хвилі емансипації та мобілізації [1, с.216]. На нашу думку, це твердження дає лише загальні риси розуміння поняття і потребує уточнення. Наприклад, американський політолог К. Лоусон, подаючи визначення поняття „розмежування”, звертає увагу на наявність як мінімум двох значень – суспільного та суспільно-політичного. Зокрема автор зазначає, що розмежування – це „довготривалі структурні конфлікти, які призводять до формування протилежних позицій і можуть бути (а можуть і не бути) представлені політичними партіями” [3, с.52]. Тобто, даючи визначення поняття „розмежування”, автор має на увазі як власне суспільні протиріччя, так і протиріччя, що є політизованими за допомогою політичних партій.

Більш чітко визначення розмежування як суспільно-політичного феномена подає німецька дослідниця А. Рьоммеле, зазначаючи, що розмежування – це „довготривалі структурні конфлікти, які призводять до появи протилежних позицій представлених політичними організаціями в процесі боротьби” [4, с.95]. Водночас автор звертає увагу на те, що рамкова конструкція Ліпсета і Роксана є лише відправною точкою для дослідження партійних систем, що виникають у країнах Центрально-Східної Європи. Аналізуючи поняття розмежування, автор стверджує, що воно поєднує в собі компоненти двох типів: структурні та сутнісні.

До сутнісних А. Рьоммеле зараховує:

- такі, що розділяють – диференціація, що існує між соціальними групами;
- конфліктні – усвідомлення відмінностей;
- організаційні – організаційне оформлення групових цілей та інтересів.

Аналізуючи сутнісні компоненти, дослідниця виокремлює:

- соціальні конфлікти;
- політичні конфлікти [4, с. 90 - 95].

Однак варто зауважити, що деякі українські науковці утримуються від терміна „конфлікт” для означення суспільно-політичного поділу, слушно вказуючи на негативне змістовне навантаження цього поняття, що не є адекватним сутнісним відображенням англійського поняття „cleavage”, і пропонують використовувати поняття „розмежування” чи „поділ” [5, с. 7].

Інше визначення поняття „кліваж”, наведене в праці Рьоммеле, дає більш повне розуміння сутнісних характеристик терміна: „де не просто поділ усередині суспільства, що може призвести, а може й не призвести до конфлікту, це організований конфлікт усередині суспільства” [4, с.91], що свідчить про безпосередній зв’язок між суспільним розмежуванням і діяльністю політичних організацій, унаслідок чого відбувається поглиблення протиріч між групами опонентів та їх транзит у політичну площину, де вони набувають ознак суспільно-політичного розмежування. Такої ж думки дотримується і французький дослідник Д. Сейле, який стверджував, що „для того, щоб стати розмежуваннями, соціальні протиріччя і конфлікти повинні бути об’єктивізовані політичними партіями” [6, с.110].

Аналізуючи генезу суспільно політичних поділів, український дослідник Анатолій Романюк вирізняє три стадії розвитку кліважу від суспільно-групового поділу до суспільно-політичного розмежування. На першій стадії, на думку А. Романюка, громадяни ще не усвідомлюють власної окремішності, але вже можна визначити дві або більше груп зі спільними характеристиками. Друга стадія – виокремлення та протиставлення своїх групових інтересів групі опонентів. Завершальним етапом формування суспільно-політичного розмежування є його інституалізація, тобто представлення інтересів суспільної групи політичними акторами [7, с. 51-52].

Незважаючи на те, що концепція Ліпсета-Роккана є загальноновизнаною та класичною, у політичній науці до сьогоднішнього дня триває дискусія щодо її актуальності в сучасних умовах. Зокрема російська дослідниця Є. Мелешкіна вважає, що основні принципи «класичної» моделі можуть застосовуватись і сьогодні, але, зважаючи на сучасну політичну практику, потрібно враховувати також і нові фактори впливу на партійну систему, в тому числі появу нових соціополітичних поділів суспільства, застосовувати до аналізу партійних систем й інші дослідницькі підходи [8, с. 14-15].

Уже через невеликий проміжок часу від моменту появи теорії розмежувань дослідники звернули увагу на появу й актуальність нових соціополітичних поділів. Зокрема А. Лейпхарт пропонував для дослідження партійних систем Західної Європи 1970-х рр. сім типів суспільно-політичних розмежувань серед яких такі:

- 1) конфлікти соціально-економічного характеру (протистояння по лінії багаті – бідні);
- 2) розмежування релігійного характеру;
- 3) культурно-етнічні;
- 4) конфлікт інтересів між містом і селом;
- 5) прихильники та опоненти існуючого режиму;
- 6) конфлікти щодо спрямування вектора зовнішньої політики;
- 7) розмежування постматеріального характеру [5, с.21].

Розширення кількості актуальних кліважів західними політологами свідчить про визнання авторами необхідності пристосування моделі Ліпсета – Роккана до вимог часу.

Слушними в цьому контексті є також висновки Д. Сейлс. У праці, присвяченій можливості застосування розмежувань Ліпсета – Роккана для аналізу партійних систем Центральної Європи, автор стверджує, що „в історії кожної конкретної країни потрібно шукати специфічні умови, які спрямовують розвиток конфліктів і розмежувань” [6, с.110]. Зокрема, ілюструючи неможливість автоматичного застосування розмежувань, запропонованих С. Ліпсетом і С. Рокканом до аналізу формування партійних систем країн Центрально-Східної Європи, автор зазначає, що після падіння радянських режимів у соціалістичних республіках конфлікт між церквою та державою знаходився в площині суперечки навколо конфіскованого урядом церковного майна, але так і не зміг стати повноцінним суспільно-політичним розмежуванням. Останнє, безсумнівно, є актуальним і для України, що також свідчить про потребу адаптації класичної чотиривекторної схеми до вимог сьогодення [6, с.112].

Негативне ставлення до застосування класичної моделі Роккана – Ліпсета для аналізу посткомуністичних партійних систем висловлює і К. Лоусон, стверджуючи, що класична теорія розмежувань не витримує критики в посттоталітарних суспільствах, оскільки в них партії створювалися не відповідно до кліважів, а згідно з шансами на отримання влади. Головним розмежуванням у посткомуністичних країнах, на думку К. Лоусона, є розмежування між правлячою меншістю та керованою більшістю із властивими їм інтересами [3, с.52-53].

Потрібно також зауважити, що один із розробників теорії суспільно-політичних поділів С. Ліпсет у статті, опублікованій 2000 р. продовжував наполягати на актуаль-

ності теорії розмежувань: „Партії в нових електоральних демократіях не отримають стабільності, якщо не встановлять зв'язків з глибоко вкоріненими джерелами розмежувань, як це зробили партії в старіших інституціолізованих західних демократіях” [9, с.16].

Вдалу, на нашу думку, типологію суспільно-політичних поділів у посткомуністичних країнах запропонував болгарський політолог С. Карасімеонов, який поділив наявні розмежування на чотири групи:

- історичні – до них дослідник зарахував кліважі, що залишилися від комуністичного режиму;
- перехідні – розмежування, що з'являються і зникають у період демократичного транзиту;
- потенційні – суспільно-політичні поділи, що відображають найважливіші суспільні проблеми в посткомуністичних державах і потенційно можуть стати актуальними в умовах нової політичної системи;
- актуальні – кліважі, що виникають у результаті розвитку посткомуністичного суспільства [10, с. 80].

Наведена типологія, на нашу думку, може бути використана як базова схема дослідження суспільно-політичних розмежувань у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямі є, зокрема, розробка детальних схем суспільно-політичних поділів, які є характерними для посткомуністичних держав. Під час проведення аналізу партійних систем потрібно також брати до уваги той факт, що інститут політичних партій не є статичним і постійно еволюціонує, а тому потрібно розглянути фактори, які унеможливають застосування теорії суспільно-політичних поділів. Для цього потрібно згадати про низку негативних явищ, які спостерігаються у розвитку партійних систем сучасних демократичних держав. Йдеться, в першу чергу, про картелізацію партій та формування нового типу політичних партій, які в науковій літературі отримали назву „catch-all parties”.

Політичним партіям картельного типу зв'язок із громадянським суспільством за допомогою суспільно-політичних поділів не є обов'язковою умовою існування. Доступ до державного фінансування та відірваність від потреб населення перетворює партії цього типу з агента громадянського суспільства на представника держави, що

нівелює потребу зв'язку із важливими суспільними проблемами. Як вважає німецький політолог К. Детерберк, картельні партії втратили здатність і бажання виконувати функцію представництва, занадто захопившись виконанням державних завдань [11, с.45-46].

Дискусійним питанням у розвитку інституту політичних партій є виникнення нового типу політичних партій, який Отто Кіркхеймер назвав „хапай всіх” (catch-all parties. – С. Р.), які, на думку дослідників, підривають саму ідею соціального представництва [12, с. 7]. Характеризуючи партії цього типу, вчені насамперед звертають увагу на той факт, що їх відмінними ознаками є зменшення ролі членства, відхід від ідеології, заручення підтримкою різноманітних груп інтересів, особлива роль партійних лідерів [13, с.145]. На нашу думку, трансформація класичних політичних партій у партії „хапай всіх” перетворює ідею представництва партіями політичних інтересів суспільних груп на специфічну форму змагання політичних еліт за електоральну підтримку, єдиною метою якої є не представництво, а отримання доступу до державних посад.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що соціетальний підхід може застосовуватись для вивчення параметрів розвитку партійних систем посткомуністичних держав, але, разом з тим, потребує й суттєвого осучаснення. Зокрема, не всі „класичні” розмежування є актуальними для нових європейських демократій. Також застосування соціетального підходу вимагає вивчення нових типів суспільно-політичних поділів та їх застосування для пояснення конфігурації партійних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Липсет С. Структури размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. Липсет, С. Роккан // Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – №4. – С. 204-234.
2. Донова Е. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы / Е. Донова // Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – №4. – С. 121-125.
3. Лоусон К. Размежевания, партии и избиратели / К. Лоусон // Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – №4. – С. 51-55.
4. Рёмелле А. Структура размежеваний и партийные системы в восточной и центральной Европе / А. Рёмелле // Партии и выборы. – Ч.2. – М.: ИНИОН, 2004. – С. 88-108.
5. Романюк А. Від соборності до незалежності: стан та динаміка інтеграції українського суспільства у контексті європейських процесів / А. Романюк, Ю. Сокирка. – Львів: ЦПД, 2009. – 140 с.
6. Сейле Д. Применимы ли размежевания Роксана к Центральной Европе? / Д. Сейле // Партии и выборы. – Ч.2. – М.: ИНИОН, 2004. – С. 109-116.
7. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія / А. Романюк. – Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 391 с.
8. Мелешкина Е.. Концепция социально-политических размежеваний: проблема универсальности / Е. Мелешкина // Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – №4. – С. 11-29.
9. Липсет С. Неизбытность политических партий / С. Липсет // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – №1. – С. 15-25.
10. Подгорна В. Формування партійної системи в Україні / В. Подгорна // Стратегічна панорама, 2001. – № 1-2. – С. 79-84.
11. Детерберк К. Картельные партии в Западной Европе? / К. Детерберк // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – №1. – С. 45-53
12. Katz R. Mair P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party / R.Katz, P.Mair // Party politics, 1995. – Vol 1, № 1. – P. 5-28.
13. Wolinetz S. Beyond the Catch-All Party: Approaches to the Study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies / S.Wolinetz // Political parties: Old concepts and new challenges. – Oxford, 2002. – P. 136-165.